

osnovne značajke depopulacije u hrvatskoj u razdoblju 1953—1981.

ivica nejašmić

institut za migracije i
narodnosti
sveučilišta u zagrebu,
zagreb,
hrvatska – jugoslavija

Autor razmatra depopulaciju u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981. i to regionalni obuhvat i značajnije implikacije tog procesa. Pokazalo se da je demografskom regresijom zahvaćeno 5.476 naselja (82,4% svih naselja; 44,4% prosječnog broja stanovnika i 79,9% površine Hrvatske). Broj stanovnika depopulacijske skupine naselja smanjen je 29,4% i 1981. iznosi 1.566.406. To znači da u 82,4% naselja živi tek 34,0% ukupne populacije! Utvrđeno je da je depopulacija zahvatila glavninu naselja svih makroregija, a da je raširenost i dubina procesa najistaknutija u Gorskoj Hrvatskoj i Sjeverno hrvatskom primorju. Među seoskim naseljima u 88,5% slučajeva zabilježena je populacijska regresija; utvrđeno je da je depopulacija prevladavajući oblik demografskog razvoja seoskih naselja u svim općinama. Izrazito praznjenje (50 i više posto) zahvatilo je čak 1.140 naselja (17, 1% od ukupnog broja), a najveći udio takvih naselja ima Gorska Hrvatska (35,4% od ukupnog broja naselja). U slučaju jače depopuliranih naselja, gotovo se u pravilu radi o naseljima u perifernim dijelovima općina. Zaključak je da je depopulacija u Hrvatskoj izrazito jaka, i to u prostornoj i »dubinskoj« komponenti. U skladu s time jesu i nalazi o značajnim implikacijama (pratećim procesima) depopulacije. Pokazalo se da je u depopulacijskim naseljima izrazitiji debalans po spolu nego u općoj populaciji, da je osjetno lošija struktura po dobi kao i razina školovanosti. Fizionomski (vanjski) odraz složenih demogeografskih i društvenogospodarskih procesa svojevrstni je depopulacijski krajolik u kojem prevladavaju znakovi »gašenja ognjišta« Na kraju autor zaključuje da depopulacija u Hrvatskoj ima bitne značajke opće-društveno štetnog procesa.

primljeno rujna 1990.

1. uvod i metodološke napomene

→ Opći društveni razvoj, kao i njegov ekonomski, kulturni, društvenopolitički i drugi segment, nužno implicira poznavanje temeljnih obilježja stanovništva. Upravo uloga ljudskog faktora u razvoju svakog društva daje depopulaciji **per definitionem** istaknuto mjesto među suvremenim demografskim procesima. U njima se, pa tako i u depopulaciji, ogledaju prošla socijalna i ekonomska zbivanja te povezanost Hrvatske s evropskim i širim prostorom.

Kakva su osnovna obilježja suvremenih demografskih kretanja u Hrvatskoj, posebice procesa depopulacije? U traženju odgovora valja nam poći od rezultata dosadašnjih istraživanja, koja su s različitih aspekata tretirala populacijsku problematiku i razmatrani proces.

Promjena broja, razmještaja i strukture stanovništva Hrvatske u poslijeratno razdoblje ima nepovoljne tendencije. Hrvatska je rjeđe naseljena od Jugoslavije (93% gustoće SFRJ), a uz to se stalno smanjuje njezin udio u ukupnom stanovništvu (sa 23,9% u 1948, na 20,5% u 1981); prirodni priraštaj veoma je nizak, među najnižima u Jugoslaviji i Evropi (1950-1954. bio je 22% niži a u 1980-1984. za 59% niži od jugoslavenskog prosjeka), a uz to je prostor tradicionalno znatnog iseljavanja. Stoga ne iznenađuje podatak da je u razdoblju 1948-1981. Hrvatska imala najmanji porast stanovništva među republikama i pokrajinama, 22% prema 42% u SFRJ.

Prikazana nepovoljna opća populacijska dinamika otkriva i upućuje na moguće diskrepancije u razvojnim tokovima. Pregled kretanja po općinama potvrđuje takvu pretpostavku i »...pokazuje u poslijeratno razdoblje dvije opće tendencije: a) da se porast ukupnog broja stanovnika ostvaruje preko porasta stanovništva u manjem broju općina sa većim urbanim centrima, i b) da se proces depopulacije u granicama republike prostorno širi. Distribucija stanovništva prema veličini naselja jasno ukazuje na koncentraciju stanovništva prema najvećim naseljima« (Wertheimer-Baletić A., 1985:20).

Prostorno širenje depopulacije zorno pokazuju i slijedeći podaci. U razdoblju 1953-1961. ukupno je stanovništvo brojčano poraslo za 5,4%, ali je manjak stanovništva popisan čak u 41,9% ili u 102 od ukupno 244 općine Hrvatske (Crkvenčić I., 1961:334-335). U razdoblju 1961-1981. došlo je do daljnjeg širenja demografske regresije. Od ukupno 113 općina čak 61 općina ili 54% bilježi depopulaciju različitog intenziteta; neto migracijski saldo depopulacijskih općina iznosi za isto razdoblje —329.019 stanovnika; prosječni godišnji pad stanovništva depopulacijskih općina iznosi 0,86% uz istovremeni pozitivni prosječni prirodni priraštaj od 3,3‰, što pokazuje "... da je presudnu depopulacijsku funkciju imao unutarnji ili vanjski emigracijski proces" (Roknić V. i Lajić I., 1983:84-85,88).

Opća populacijska dinamika po općinama, razumije se, prikriva realnu sliku procesa i unutrašnje suprotnosti na razini naselja. Uvažavajući činjenicu da općinska središta bilježe porast broja stanovnika, možemo zaključiti da ostali, mahom ruralni prostor proživljava još izrazitije demografsko praznjenje nego općine u cjelini.¹⁾ »Depopulaciona su isključivo seoska naselja« (istaknuo I.N.), piše V. Puljiz, i nastavlja: »Prilikom popisa 1971. godine u Hrvatskoj je nađeno da se u 35,8% naselja stanovništvo smanjilo za 15% i više. To su naselja koja će u znatnoj većini iščeznuti u narednim godinama ili decenijama« (1977:146). U studiji o socijalno-demografskim promjenama u hrvatskom rurusu grupa autora navodi: »Očigledno da je u mnogim seoskim naseljima, a pogotovo onima manjim i udaljenijim od gradskih i industrijskih centara depopulacija uhvatila maha i da im prijeti iščeznuće (istaknuo I.N.)« (***) Socijalno-demografske promjene..., 1984:16).

Nepovoljna demografska kretanja ruralnog prostora imaju logičan odraz i u bioreprodukciji ukupnog stanovništva Republike. Analizirajući poslijeratno praznjenje sela i preraszmještaj stanovništva S. Livada ističe: »Najznačajnije jest to što je sadašnja vitalna reprodukcija premještena iz sela u gradove, a gradovi za tu biološku i socioekonomsku reprodukciju nisu ni pripremljeni ni osposobljeni« (1985:74).

Već i površna analiza omogućuje relevantno zaključivanje o posljedicama depopulacije, o njenim stvarnim i mogućim smetnjama općedruštvenom razvitku.

1) Različiti su trendovi brojnosti stanovništva po grupama naselja, indeks 1971/1948 : SR Hrvatska 117,1; centralna naselja 162,0; ostala naselja 90,9; centralna naselja bez općinskih središta 107,5; općinska središta 188,1 (Friganović M., 1980:84).

Valja naglasiti da problem nije u samom smanjenju broja stanovnika, već u intenzitetu procesa i njegovoj raširenosti, pa se uslijed stihijnosti procesa »...devitaliziraju i prostori u kojima je prisustvo čovjeka neminovno...« (*** Društvene promjene u selu, 1974:57). Depopulacijski krajevi ne samo da se populacijski prazne već i strukturno erodiraju, »...vrlo je loša i nepovoljna doba struktura s deficitnim mladim, te za rad i populacijsku reprodukciju sposobnim generacijama... Znatna područja poprimaju gotovo bi se moglo reći — neka obilježja rezervata« (Frganović M.,1975:43).

Predočene činjenice pokazuju da je depopulacija značajan populacijsko-naseljski proces u Hrvatskoj. Stoga i nije potrebno posebno obrazlagati potrebu njegova dubljeg i sveobuhvatnijeg istraživanja. Ovdje ćemo obuhvatiti tek jedan segment depopulacijske problematike: regionalni obuhvat i značajnije implikacije. Cilj je pridonijeti spoznaji suvremenih demografskih procesa i dati prilog fondu znanja na kojem bi se moglo temeljiti oblikovanje politike razvoja Republike.

Analitičku osnovu čine naselja koja su u međupopisnom razdoblju 1953-1981. imala manje stanovnika na kraju nego na početku razdoblja.²⁾ U radu se koriste i podaci za općine ako su nepoznati podaci za naselja. Valja ukratko ukazati na tehničko-metodološke probleme i dati neke napomene.

1. Rad je dijelom temeljen na kapitalnom priručniku M. Korenčića »Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971« (Zagreb, 1979), ali je bilo nužno poraditi na sadržaju retrospekta kako bi se izbjegao utjecaj administrativno-teritorijalnih promjena (od 1976. do 1981) na dobivene rezultate.³⁾

2. Poseban je problem činjenica da ne postoje podaci o površini naselja. Postoje podaci (za statističke krugove) kojih ima preko 25.000, ali korištenje otežava činjenica da ti podaci nisu uneseni na magnetski medij. Očito je aproksimacija bila nužna, pa je to i učinjeno na temelju karata s ucrtanim naseljskim atarima. S pomoću desetak različitih rastera (na osnovi linearnog mjerila) utvrđena je (skupna) površina depopulacijskih naselja po općinama i makroregijama. Valja imati na umu da je ovo »pomoćni« podatak koji služi boljoj spoznaji prostornog obuhvata.

3. U razmatranom razdoblju često je dolazilo do značajnih administrativno-teritorijalnih promjena. Stoga je bilo uputno početi od novije administrativno-teritorijalne podjele (1981) i retrogradnim pristupom analizirati relevantna demografska kretanja. Podjela na makroregije: **Istočna Hrvatska** (glavnina »historijske« pokrajine Slavonije, Baranje i dio Srijema), **Središnja Hrvatska** (daljno-funkcionalnom klasifikacijom nazvana Zagrebačka makroregija), **Gorska Hrvatska** (Lika i Gorski kotar), **Sjevernohrvatsko primorje** (Istra i Kvarner) i **Južnohrvatsko primorje** (Dalmacija), učinjena je prema radu »Geografija SR Hrvatske« (Zagreb,1975). Teritorij općina: Crikvenica, Gospić, Rijeka i Senj, dijelom ulazi u makroregiju Sjevernohrvatsko primorje, a dijelom u Gorsku Hrvatsku; kriterij odvajanja bila je nadmorska visina naselja od 500 m.

4. Za početnu godinu analiziranog razdoblja (uvjetno rečeno poslijeratnog) uzeta je 1953, a ne 1948, koliko zbog veće točnosti podataka, toliko i zbog činjenice da su dotad uglavnom ugašeni neki oblici prostorne pokretljivosti kao krajnja konsekvencija ratnih zbivanja (demobilizacija, povratak u zavičaj, planska migracija, tj. kolonizacija i sl.) a da od 1953. jača spontana migracija selo-grad koja je imala presudnu ulogu u razvoju proučavanog procesa.

■
 2) Valja reći da je još uvijek mali broj radova u kojima je naselje temeljna analitička jedinica, posebice kada je riječ o makroregiji ili republici. Razloge treba tražiti u činjenici da nedostaju serije statističkih podataka na razini naselja (ili nisu kompjutorski obrađeni i pohranjeni), ali je ipak glavni uzrok u istraživačima koji nisu spremni (ili stimulirani) na mukotrpan rad, tj. za prikupljanje, sređivanje i analiziranje podataka za tisuće naselja.
 3) Za godinu 1981. podaci su preuzeti iz Dokumentacije 553 Republičkog zavoda za statistiku SRH (Zagreb, 1984). Administrativno-teritorijalna podjela, tj. broj općina i naselja temelji se na stanju od 31.3.1981. — osnovni skup broji 6.648 naselja.

2. regionalni obuhvat i karakteristike populacijske degresije

U razdoblju 1953–1981. Hrvatska bilježi progresiju opće populacije od 3 936 022 do 4 601 469 (indeks 116,9 ili 5,7‰ prosječno godišnje). Međutim, valja istaći taj je porast ispod ostvarenog prirodnog priraštaja (prosječni godišnji prirodni priraštaj u istom razdoblju iznosio je 6,7‰; izračunato prema: Gelo J., 1987:281). To pak znači da je neto migracijski saldo Hrvatske u razdoblju 1953–1981. negativan (više iseljenih nego doseljenih) i to oko 4 700 prosječno godišnje (ukupno oko 130 000 osoba).

U ta nepuna tri desetljeća do punog su izražaja došli oni društveno-gospodarski procesi (industrijalizacija, deruralizacija, urbanizacija i drugi) koji su imali bitnog utjecaja na prostorno diferencijalna strukturalna i dinamička obilježja stanovništva. Te razlike uočljive su već na razini makroregija. Gorska Hrvatska jedina je makroregija koja ima brojčano smanjenje opće populacije i to 25,5% ili prosječno godišnje 10,4‰. S druge strane, Sjevernohrvatsko primorje bilježi populacijsku progresiju od čak 29,3% ili prosječno godišnje 9,2‰. To je očigledan primjer prostorno diferencijalnog manifestiranja društveno-gospodarskih procesa. Činjenica je da se bez razvijene urbane mreže i jačega urbanog i privrednog središta nije ni moglo zadržati deagrarizirano i deruralizirano stanovništvo u granicama Gorske Hrvatske. S druge strane, snažni primorski centri i mnoštvo manjih naselja osnaženih uglavnom razvojem turističke privrede (i s njom povezanih inovacijskih tokova) privukli su doseljenike u Sjevernohrvatsko primorje i zadržali glavninu intraregionalnog ruralnog eksodusa. No, da se ispod osjetnog porasta broja stanovnika Sjevernohrvatskog primorja kriju značajne unutrašnje suprotnosti ukazuje već i podatak da su gradovi Pula i Rijeka imali veći porast stanovništva nego makroregija u cjelini (zajedno su ova dva grada imala porast od 111.746 stanovnika, a makroregija 107.020). Očito je, dakle, da se u tom slučaju dio te makroregije morao prazniti.

Među ostalim makroregijama najveći je porast stanovništva u Južnohrvatskom primorju (prosječno godišnje 7,7‰). Slijedi Istočna Hrvatska (prosječno godišnje 6,0‰) te na kraju Središnja Hrvatska s najslabijom populacijskom progresijom (5,2‰ prosječno godišnje). Potonje valja tumačiti činjenicom da je to sociogeografski vrlo heterogen prostor u kojem relevantni procesi imaju izrazito prostorno-diferencijalni karakter. Da bi to ustvrdili dovoljno je znati da sam grad Zagreb (10 »gradskih« općina) ima veći brojčani porast stanovništva nego makroregija u cjelini (304 148 prema 303 552).

Jasniju sliku općeg demografskog razvoja u Hrvatskoj pokazuje analiza na razini općina. Popisni podaci kažu da od ukupnog broja općina u Hrvatskoj (101 +12 zagrebačkih prema administrativno-teritorijalnoj podjeli 1981) čak 58 ulazi u »depopulacijski klub«, tj. ima manje stanovnika 1981. nego 1953. Depopulacijske općine (područja) u **Istočnoj Hrvatskoj** jesu: Podravska Slatina (indeks promjene broja stanovnika iznosi 75,2), Orahovica (76,8), Donji Miholjac (77,3) i Našice (89,3); u **Središnjoj Hrvatskoj**: Ozalj (67,0), Slunj (68,3), Čazma (70,7), Grubišno Polje (71,3), Dvor (71,5), Klanjec (73,0), Zlatar-Bistrica (74,4), Garešnica (74,5), Pregrada (75,1), Vrginmost (75,8), Glina (78,0), Đurđevac (80,5), Vojnić (81,7), Vrbovec (81,7), Jastrebarsko (83,0), Kostajnica (83,2), Duga Resa (83,3), Ivanec (83,5), Daruvar (84,4), Zelina (87,5), Donja Stubica (88,6), Novi Marof (89,0), Virovitica (89,3), Križevci (93,5), Ludbreg (94,0), Pakrac (95,3) i Zabok (98,4); u **Gorskoj Hrvatskoj**: Crikvenica-gorski dio (5,6), Senj-gorski dio (47,9), Gračac (63,7), Titova Korenica (68,0), Otočac (69,9), Donji Lapac (73,0), Gospić-bez primorja (78,3), Delnice (78,8), Vrbovsko (80,9), Ogulin (81,7), Rijeka-gorski dio (83,4), Čabar (85,9); u **Sjevernohrvatskom primorju**: Gospić-primorski dio (54,4), Buzet (56,8), Pazin (75,1), Krk (79,3), Senj-primorski dio (82,4), Cres-Lošinj (82,8) i Labin (87,6); u **Južnohrvatskom primorju**: Vis (52,4), Lastovo (55,9), Vrgorac (70,8), Drniš (73,4), Pag (83,1), Brač (86,4), Hvar (88,2), Korčula (88,5), Imotski (90,4), Knin (91,4), Obrovac (97,5) i Benkovac (99,6).

Predloženo pokazuje da je najmanji udio depopulacijskih općina u Istočnoj Hrvatskoj (4 od 14), a najveći u Gorskoj Hrvatskoj u kojoj sve općine i pripadajući joj dijelovi primorskih općina imaju negativno opće kretanje stanovništva. Podaci nadalje pokazuju velike razlike u jačini regresije među depopulacijskim općinama; indeks promjene broja stanovnika kreće se od 99,6 (Benkovac), 98,4 (Zabok), 97,5 (Obrovac) itd. do 56,8 (Buzet), 55,9 (Lastovo) i 52,4 (Vis).⁴⁾

Precizniju sliku općeg demografskog kretanja u promatrana tri desetljeća pruža tek analiza na razini naselja. Podaci kažu da je u razdoblju 1953-1981. demografskom regresijom u Hrvatskoj zahvaćeno 5.476 naselja (ili 82,4% svih naselja, 44,4% prosječnog broja stanovnika i 79,9% površine Hrvatske) (tablica 1). Indeks promjene broja stanovnika skupine depopulacijskih naselja iznosi 70,6, ili prosječno godišnje —12,3‰. Gledano u apsolutnim brojevima stanovništvo ove skupine naselja smanjeno je za 653.971 osobu i 1981. broji 1.566 406 osoba. **Prema tome u 82,4% naselja Hrvatske živi tek 34,0% njene ukupne populacije!** Očigledno je riječ o snažnom populacijskom razrjeđivanju i posvemašnom praznjenju glavnine nacionalnog teritorija.

Valja reći da u pogledu rasprostranjenosti depopulacije među makroregijama ne nalazimo veće razlike. Najveći udio depopulacijskih naselja u ukupnom broju naselja jest u Gorskoj Hrvatskoj (89,6%, tablica 1, stupac 6), a najmanji u Istočnoj Hrvatskoj (75,7%). Što se pak tiče jakosti promjene broja stanovnika skupine depopulacijskih naselja zapažamo da je depresija najizrazitija u Gorskoj Hrvatskoj (indeks 58,1), a potom u Sjevernohrvatskom primorju (61,8; tablica 1, stupac 4). U ostalim makroregijama nešto je slabije i gotovo izjednačeno demografsko praznjenje (indeks od 71,0 do 73,0). **Prema tome depopulacija je zahvatila glavninu naselja svih hrvatskih makroregija, a rasprostranjenost i dubina procesa najistaknutija je u Gorskoj Hrvatskoj i Sjevernohrvatskom primorju.**

Unutar pojedinih makroregija po udjelu depopulacijskih naselja ističu se sve ove općine (područja): u Istočnoj Hrvatskoj: Podravska Slatina (95,8%), Orahovica (95,5%), Donji Miholjac (87,13%), Đakovo (82,5%), Našice (81,0%), Nova Gradiška (80,7%)...; u Središnjoj Hrvatskoj: Đurđevac (97,7%), Čazma (96,6%), Kostajnica (95,9%), Glina (95,7%), Dvor (95,0%), Daruvar (94,7%), Grubišno Polje (94,3%), Virovitica (94,2%), Ozalj (93,7%), Klanjec (93,3%), Vrbovec (93,2%), Karlovac (92,9%)...; u Gorskoj Hrvatskoj: Crikvenica — gorski dio (100,0%), Rijeka — gorski dio (100,0%), Senj — gorski dio (100,0%), Gračac (97,0%), Otočac (95,2%), Delnice (91,6%), Gospić — bez primorskog dijela (91,6%)...; u Sjevernohrvatskom primorju: Pazin (98,5%), Buzet (95,7%), Rovinj (94,8%), Labin (92,5%), Cres-Lošinj (92,3%), Buje (87,1%)...; u Južnohrvatskom primorju: Pag (100,0%), Vis (100,0%), Knin (97,6%), Drniš (96,8), Vrgorac (96,0%), Hvar (87,0%), Šibenik (86,2%)...!

Nadalje, pokazalo se da je u Hrvatskoj u razdoblju 1953-1981. depopulacijom najviše zahvaćena skupina seoskih naselja; čak 88,5% sela bilježi populacijsku regresiju (tablica 2). Mješovita naselja depopuliraju u 46,4% slučajeva, a među gradskima samo 2,8% (to su Raša, Pag i Klis, redom atipična urbana naselja). Prema tome, zaključno možemo reći da je **depopulacija u pravilu zahvatila seoska naselja**. Valja istaći da je u svim makroregijama vrlo visoki udio depopulacijskih naselja u skupovima seoskih naselja (tablica 2); kreće se od 84,0% u Istočnoj Hrvatskoj do 93,4% u Gorskoj Hrvatskoj. Zapažamo da je u Gorskoj Hrvatskoj i Južnohrvatskom primorju visoki udio depopulacijskih naselja u skupinama mješovitih naselja (70,3% i 73,6%). No, bez obzira na sam status »mješovitih« naselja u većini slučajeva u ovim dvjema makroregijama radi se više-manje o tipičnim selima; otud i raširena pojava depopulacije u skupinama

4) Premda nije riječ o općinama valja istaknuti da je ekstremna vrijednost indeksa promjene broja stanovnika 1953-1981. zabilježen u gorskom dijelu općine Crikvenica (ukupno to područje ima 9 naselja), čak 5,6 (dakle smanjenje 94,4%); slijedi gorski dio općine Senj (ukupno 8 naselja) s indeksom promjene 47,9, te primorski dio općine Gospić (ukupno 10 naselja) s indeksom 54,4.

sociologija sela **28** (107/108) 33–50 (1990) **38** nejšašmić: osnovne značajke depopulacije u hrvatskoj u razdoblju 1953–1981.

Tablica 1

Neka kvantitativna obilježja depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953–1981, prikaz po makroregijama

Makroregija	Depopulacijska naselja				Udio (%) depopulacijskih naselja u:			
	broj	stanovništvo		indeks 1981/1953.	površina km ² (apro- ksimacija)	broj naselja	stanovni- štvu (pros- jek)	površini
		1953.	1981.					
Istočna Hrvatska	630	358.776	262.000	73,0	7.356	75,7	38,8	66,3
Središnja Hrvatska	2.776	1.097.394	799.560	72,9	15.895	83,0	45,8	80,8
Gorska Hrvatska	544	167.740	97.404	58,1	7.475	89,6	72,6	91,5
Sjevernohrvatsko primorje	820	162.495	100.457	61,8	4.506	84,0	31,7	81,2
Južnohrvatsko primorje	706	432.972	306.985	71,0	9.924	79,6	46,1	82,3
HRVATSKA	5.476	2.219.377	1.566.406	70,6	45.156	82,4	44,4	79,9

izvor: za stupac 2, Korenčić M., 1979; stupac 3 Dokumentacija 553 KZSSRH, 1984; stupac 5) vidi Metodološke napomene točka 2.

naselja ovog tipa.⁵⁾ Možemo, dakle, konstatirati da je depopulacija prevladavajući oblik demografskog razvoja seoskih naselja u svim makroregijama Hrvatske.

Tablica 2

Ukupna i depopulacijska naselja (1953-1981) Hrvatske i njenih makroregija prema tipu (gradska, mješovita, seoska)

Makroregija	Tip naselja*	Naselja** (ukupno)		Depopulacijska naselja		
		broj	%	broj	%	Udio (%) u ukupnom broju naselja određenog tipa
		1	2	3	4	5
Istočna Hrvatska	gradska	19	2,3	—	—	—
	mješovita	88	10,6	21	3,3	23,9
	seoska	725	87,1	609	96,7	84,0
	ukupno	832	100,0	630	100,0	75,7
Središnja Hrvatska	gradska	33	1,0	—	—	—
	mješovita	238	7,1	48	1,7	20,2
	seoska	3.075	91,9	2.728	98,3	88,7
	ukupno	3.346	100,0	2.776	100,0	83,0
Gorska Hrvatska	gradska	9	1,5	—	—	—
	mješovita	64	10,5	45	8,3	70,3
	seoska	534	88,0	449	91,7	93,4
	ukupno	607	100,0	544	100,0	89,6
Sjeverno-hrvatsko primorje	gradska	19	1,8	1	0,1	5,6
	mješovita	117	12,0	57	7,0	48,7
	seoska	840	86,2	762	92,9	90,7
	ukupno	976	100,0	820	100,0	84,0
Južno-hrvatsko primorje	gradska	28	3,2	2	0,3	7,1
	mješovita	235	26,5	173	24,5	73,6
	seoska	624	70,3	531	75,2	85,1
	ukupno	887	100,0	706	100,0	79,6
HRVATSKA	gradska	108	1,6	3	0,05	2,8
	mješovita	742	11,2	344	6,3	46,4
	seoska	5.798	87,2	5.129	93,7	88,5
	ukupno	6.648	100,0	5.476	100,0	82,5

*Tip je određen prema statusu naselja u vrijeme popisa 1971.

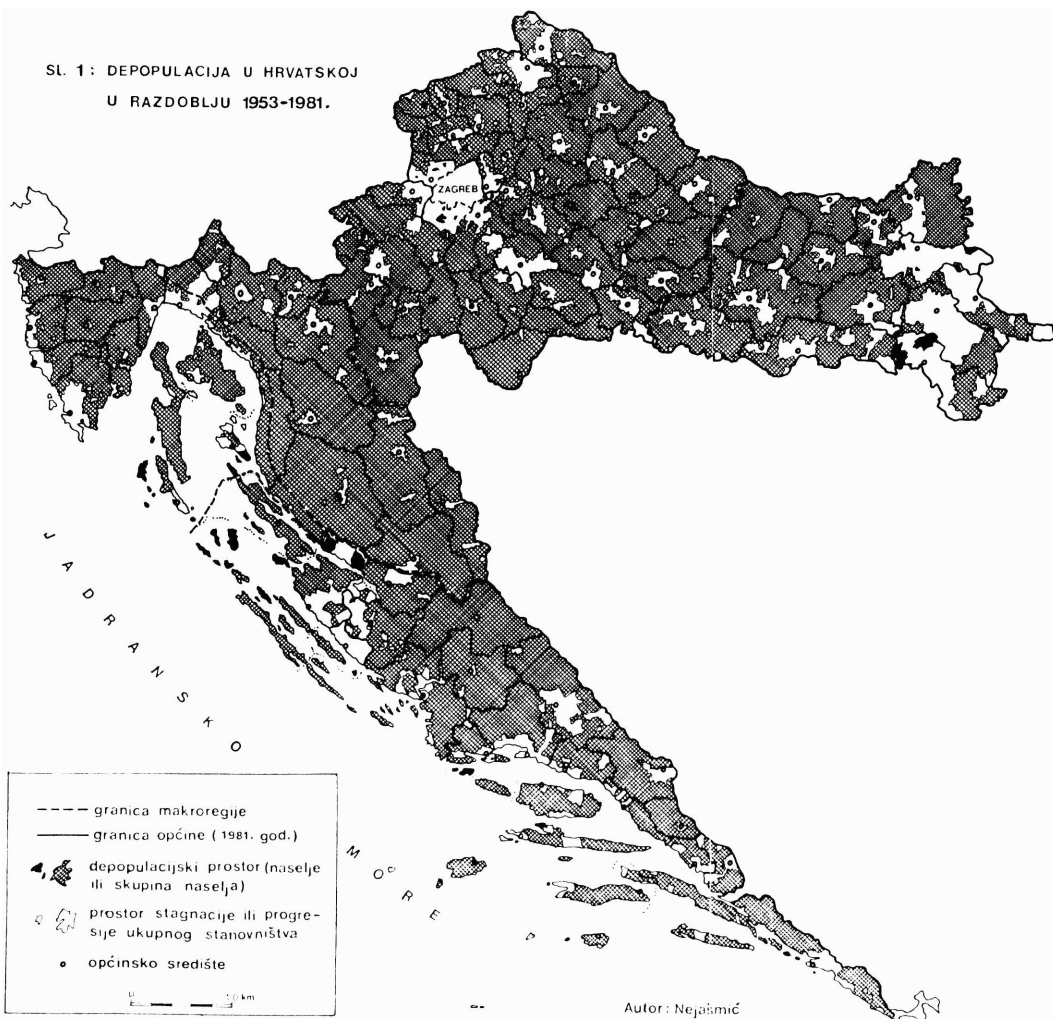
**Naseljski skup korišten u popisu 1981.

Izvor: Isti kao za tablicu 1.

Analiza nadalje pokazuje ne samo da se u svim makroregijama prazne seoska područja već da se taj proces razamahao i u svim općinama. Udio depopulacijskih naselja u seoskoj skupini naselja po općinama kreće se u rasponu od 34,5% (Zagreb-uže područje, zapravo općina Novi Zagreb), 50,0% (Biograd na moru i Rab), 53,7% (Županja) do 100,0% (Đurđevac, Crikvenica-gorski dio, Gračac, Ri-

5) Status »mješovitih« imaju mnoga naselja zbog većeg udjela aktivnih stanovnika izvan poljoprivrede (glavnina je obično zaposlena izvan naselja stalnog boravka i svakodnevno se vraća kućama — »radnici-seljaci«); uglavnom se ne razlikuju od »pravih« sela. Tako npr. u općini Drniš od ukupno 63 naselja 35 je mješovitih a 27 seoskih naselja. Među »mješovitim« teško da bismo našli i jedno koje bi fizionomski i funkcionalno predstavljalo prijelaz iz seoskog u urbano naselje.

SL. 1: DEPOPULACIJA U HRVATSKOJ
U RAZDOBLJU 1953-1981.

jeka-gorski dio, Senj-gorski i primorski dio, Cres-Lošinj, Pazin, Brač, Dugi Otok, Hvar, Knin, Korčula Makarska, Pag, Vis i Vrgorac).

Prethodne podatke o prostornim karakteristikama depopulacije u razdoblju 1953-1981. zorno potvrđuje i predočeni kartogram (slika 1). Jasno se vidi da je »bolest« depopulacije zahvatila čitav prostor Republike. Pošteđeni su tek dijelovi istočnohrvatske ravnice te veća ili manja područja oko općinskih središta. Posebice se ističu »bijele zone« (stagnacija ili progresivno opće kretanje) uokolo glavnih urbanih centara (Zagreb, Rijeka, Split, Osijek, Varaždin, Zadar, Pula, Sisak i dr.). No, s druge strane ima slučajeva da u cijeloj općini jedino općinsko središte ima stagnacijsko-progresijsko obilježje (Đurđevac, Gračac, Pazin, Knin i Vrgorac). Zapažamo, nadalje, da su posebice rijetke »bijele zone« u Gorskoj Hrvatskoj i na otocima.⁶⁾

Ovdje se nameće potreba razgraničenja područja s izrazitijim demografskim praznjenjem. U tu svrhu uzeli smo za graničnu vrijednost smanjenje broja stanovnika 50 i više posto i tako dobili, uvjetno rečeno, područje (naselja) socio-

6) Od ukupno 283 otočna naselja čak 249 ili 88% ima depopulacijsko obilježje (dakle nešto više od republičkog prosjeka). Odmaklost tog procesa na otocima ilustrira i podatak da jedine dvije općine u Hrvatskoj u kojima sva naselja depopuliraju, dakle i općinska središta, jesu otočke općine Pag i Vis.

demografske depresije (tablica 3).⁷⁾ Podaci pokazuju da u Hrvatskoj to područje obuhvaća 1.140 naselja ili 17,1% od ukupnog broja naselja. Valja istaknuti da se gotovo u cijelosti radi o seoskim naseljima, samo je 35 »mješovitih« i niti jedno gradsko. Među depopulacijskim naseljima čak svako peto bilježi izrazitije praznjenje (tj. 50 posto i više).

Pokazalo se da su i u ovom slučaju prisutne osjetne regionalne razlike (tablica 3). Najveći udio »sociodemografski demografski depresivnih naselja« nalazimo u Gorskoj Hrvatskoj i to 35,3% od ukupnog broja naselja ove makroregije (ili 39,5% od ukupno depopulacijskih); dakle, **dvostruko više** od iznosa za cijelu Hrvatsku. Na drugom je mjestu Sjevernohrvatsko primorje sa 30,0% jače depopuliranih naselja. Ostale makroregije osjetno zaostaju i imaju udio tih naselja manji od prosječnog (najmanji udio ima Središnja Hrvatska).

Podaci na općinskoj razini, posve razumljivo, pokazuju još izrazitije razlike u raširenosti područja jače depopulacije. Pokazalo se da u 13 općina uopće nema pojave tako izrazitog demografskog praznjenja (Vinkovci, Županja, Dugo Selo, Sesvete, Varaždin, Zabok, Zagreb-uže područje, Rab, Benkovac, Biograd na moru, Obrovac i Pag), dok se u ostalima udio kreće u rasponu od 0,8% (Čakovec) do 86,7% (Vis).

Tablica 3

Naselja Hrvatske i njenih makroregija koja su u razdoblju 1953-1981. imala brojčano smanjenje stanovništva 50 i više posto

Makroregija	Jače depopulirana naselja (50 i više posto)		
	broj	udio (%) u:	
		ukupnom broju naselja	ukupnom broju depopul. naselja
	1	2	3
Istočna Hrvatska	132	15,9	21,0
Središnja Hrvatska	374	11,2	13,5
Gorska Hrvatska	215	35,4	39,5
Sjevernohrvatsko primorje	293	30,0	35,7
Južnohrvatsko primorje	126	14,2	17,8
HRVATSKA	1 140	17,1	20,8

Izvor: Isti kao za tablicu 1.

Analizirajući zasebno naš otočki prostor došli smo do podataka da je od ukupno 283 naselja čak 117, ili 41,3% zahvaćeno jakim depopulacijom (dakle, dva i po puta više od odgovarajućeg udjela za Hrvatsku). Uz prethodno predloženi podatak o raširenosti depopulacije (9/10 otočkih naselja, vidi bilješku 6) to je još jedna potvrda da se proces demografskog praznjenja toliko razmahao da dovodi u pitanje održanje osnovnih društveno-gospodarskih aktivnosti u tom dijelu nacionalnog prostora.

Ocrtava se tako područje »sociodemografske depresije«: u **Istočnoj Hrvatskoj** prigranično (bolje rečeno, dodirno) područje općina Slavonska Požega, Đakovo, Našice, Podravska Slatina i Orahovica; uzduž granice između Istočne i Središnje Hrvatske formirana je zona jače depresije koja obuhvaća naselja s obje strane makroregionalne granice; u **Središnjoj Hrvatskoj** nešto je jača gustina tih naselja u virovitičkoj Podravini, Poilovlju, Moslavini, Žumberku, karlovačkom

⁷⁾ Granica sociodemografske depresije, nema sumnje, razlikuje se od naselja do naselja; zavisi o njegovoj veličini, demografskim i drugim strukturnim obilježjima, brzini depopulacije itd. Za mnoga naselja i slabiji pad stanovništva od 50% znači strmoglavljenje ritma društvenog i ekonomskog života. No, odlučili smo se ipak za nešto oštriji kriterij razgraničenja, i opredjelili za 50 postotno smanjenje, jer je to takav gubitak stanovništva koji u većini slučajeva znači zapuštenost (ili ukazuje na takvu perspektivu), malodušnost i konačno potpuno propadanje pogođenih područja (naselja).

Pokuplju, Kordunu i zapadnoj Baniji, dakle, riječ je o rubnim dijelovima srednjohrvatske makroregije; u **Gorskoj Hrvatskoj** prostranije zone izrazitije depopulacije su u Krbavi, ličkom Pounju i gračačkom prostoru, u dijelu središnje ličke zavale te u dolini Kupe; u **Sjevernohrvatskom primorju** najizrazitije populacijsko pražnjenje je u unutrašnjosti Istre, na kvarnerskom otočju (osim Raba) i velebitskom podgorsko-primorskom pojasu; u **Južnohrvatskom primorju** nije se formirala prostranija zona ovog obilježja već nalazimo desetak manjih područja i to uglavnom u srednjodalmatinskoj Zagori i na otocima (posebice u sjevernodalmatinskoj otočnoj skupini).

Analiza je pokazala da se u slučaju »sociodemografski depresivnih područja (naselja)« gotovo u pravilu radi o perifernim dijelovima općina. Posebno je to izražajno u Središnjoj i Istočnoj Hrvatskoj te Južnohrvatskom primorju. U dijelu Gorske Hrvatske (npr. općine Titova Korenica, Gračac i Donji Lapac) i u dijelu Istre (općine Buje i Buzet) to pravilo i nije tako čvrsto. To se može objasniti činjenicom da u odmaklom procesu demografskog pražnjenja, općinska središta uglavnom nisu dovoljno razvijena da bi bila značajniji modifikator demografskih kretanja u svojim okruženjima.

Na temelju predočenih podataka možemo zaključiti da je depopulacija u Hrvatskoj izuzetno jaka, i to kako u svojoj prostornoj tako i u »dubinskoj« komponenti. Demografskim pražnjenjem pogođena su gotovo u pravilu ruralna područja, a u dijelu tog prostora proces je uhvatio takav zamah da se može govoriti o »sociodemografskoj depresiji«. Uslijed čvrste kauzalnosti opće razvojnih i demografskih tokova dolazi do umnažanja negativnih posljedica, a time se umanjuju izgledi za oživljavanje depresivnih područja i dovodi u pitanje globalna ravnoteža i stabilni razvoj Republike Hrvatske.

3. značajnije implikacije depopulacije

U užem smislu pod depopulacijom razumijevamo smanjenje broja stanovnika, a u širem, dugotrajnije smanjivanje broja stanovnika koje implicira poremećaje u strukturi i prirodnoj dinamici stanovništva nekog naselja ili područja. Sukladno široj definiciji razmotrit ćemo u najkraćim crtama neke značajnije prateće procese i implikacije depopulacije u Hrvatskoj. Nije, dakle, riječ o posljedicama demografskog pražnjenja, jer je i sam razmatrani proces **posljedica** mnogih i raznovrsnih činilaca. U daljnjoj analizi uspoređujemo tri skupine stanovništva: a) ukupno stanovništvo Hrvatske, b) stanovništvo depopulacijskih naselja i c) stanovništvo izrazito depopulacijskih naselja.⁸⁾

Struktura po spolu i dobi. Podaci demografske statistike pokazuju značajne razlike u strukturi po spolu među uspoređivanim skupinama stanovništva. Specifični koeficijenti feminiteta, odnosno broj žena na 100 muškaraca u pojedinim dobnim skupinama, jasno označavaju **neravnotežu** stanovništva po spolu i to različitog intenziteta među uspoređivanim kontingentima stanovništva. Osobito je znakovita neravnoteža u dobnim skupinama 20-29 godina, budući da se izravno odražava na nupcijalitet, a time i na razinu fertiliteta opće populacije. Pogledajmo:

8) Podaci za Hrvatsku odnose se na cjelokupnu populaciju 1981, dok je zbog manjka odgovarajućih skupnih podataka, kao i velikog broja naselja, analiza za depopulacijska naselja i izrazito depopulacijska temeljena na 10-postotnom (sistematskom) uzorku (za depopulacijska naselja N=545 naselja, a izrazito depopulacijska N=114). Depopulacijska naselja jesu ona koja su imala 1981. manje stanovnika nego 1953 (ukupno 5 476, vidi tablicu 1), a izrazito depopulacijska jesu ona koja su u istom razdoblju imala brojčano smanjenje 50 i više posto (ukupno 1.140 naselja, vidi tablicu 3). Svjesni smo mogućih nepreciznosti koje proizlaze iz usporedbe skupina različitog obujma. No ta razlika ipak ne dovodi u pitanje bitne odnose.

	Koeficijent feminiteta (20-29)
Hrvatska — ukupno	95,3
Depopulacijska naselja	75,1
Izrazito depopulacijska naselja	59,6

Izvor: Popis stanovništva 1981, tabele po naseljima (1-1-2), RZS SRH Zagreb, 1982; za Hrvatsku — ukupno, Statistički godišnjak SRH, 1986:86.

Pređočeni debalans stanovništva po spolu u najvitalnijim dobnim skupinama neprijeporno pridonosi daljnjoj depopulaciji depresivnih krajeva. Prisilni celibat i definitivni odlazak iz sela u potrazi za »bračnom srećom« dovode do lančane reakcije i poremećaja u bioreprodukciji.

Stalna erozija generacija od kojih najviše i zavisi rađanje (i to u okolnostima općenito niskog nataliteta) dovodi u pitanje samoobnavljanje stanovništva u pogodnim područjima. Ako je taj proces još dugotrajan i stihijan, kao što je u mnogim hrvatskim krajevima, demografski proces starenja uzima maha i otvara teško rješive probleme starijih dobnih skupina. Snažno demografsko pražnjenje moralo je neumitno dovesti do pogoršanja dobne strukture u velikom broju (seoskih) naselja Hrvatske. Podaci posljednjeg popisa stanovništva (1981) jasno pokazuju da je do toga došlo: **depopulacijska naselja imaju lošiju strukturu stanovništva po dobi nego opća populacija, a izrazito depopulacijska naselja osjetnije lošiju** (tablica 4). Pokazalo se da je u izrazito depopulacijskim naseljima gotovo svaki treći stanovnik u dobi "60 i više godina".

Tablica 4

Dobna struktura ukupnog stanovništva Hrvatske, stanovništva depopulacijskih naselja i izrazito depopulacijskih naselja 1981.

Skupina naselja	Dobne skupine u % ukupnog stanovništva			Ukupno stanovništvo	Indeks starosti*	Tip stanovništva po dobnom sastavu
	0-19	20-59	60 i više			
	1	2	3			
Hrvatska – – ukupno	28,5	56,5	15,0	100,0	52,6	Starost
Depopulacijska naselja	26,4	53,2	20,4	100,0	77,4	Duboka starost
Izrazito depopulacijska naselja	20,7	50,1	29,2	100,0	140,7	Izrazito duboka starost

$$*x_s = \frac{P > 59}{P < 20} \cdot 100$$

Izvor: Popis stanovništva 1981, tabele po naseljima (1-1-2), RZS SRH Zagreb, 1982; za Hrvatsku-ukupno, Statistički godišnjak SRH, 1986:86.

Nije nužno posebno isticati kakve sve posljedice izaziva ostarjela struktura stanovništva. Dovoljno je navesti da dovodi do tzv. biološke (prirodne) depopulacije. U ostarjeloj populaciji dolazi do smanjenja ekonomske aktivnosti, a gasi se društveni i kulturni život. Zaključno možemo reći da takvo stanje utječe (kod dijela preostalog mladog naraštaja) na odluku o odlasku iz sela, da produbljuje demografsku i socijalnu depresiju i tako ograničava mogućnosti stabiliziranja i preokreta nepovoljnih demografskih i opće razvojnih tendencija.

Struktura stanovništva po obrazovnim obilježjima. Usporedni podaci pokazuju da je u Hrvatskoj prisutna opća (univerzalna) pojava slabije obrazovne razine u selima nego u gradovima. Gledano po udjelu nepismenih u stanovništvu

»starom 10 i više godina« razlika između »gradskih« i »ostalih« naselja vrlo je velika (tablica 5). No, za predmet našeg istraživanja značajnija je činjenica da je u depopulacijskim naseljima (vidjeli smo u tablici 2 da su to u 87,2% slučajeva sela) udio nepismenih osjetno viši nego u skupini »ostalih« naselja (to je temeljna skupina za usporedbu jer je riječ o neurbanim naseljima kakva uglavnom i čine depopulacijski skup). Zapažamo gotovo linearni porast udjela nepismenih na relaciji »ostala« (ili neurbana) naselja — depopulacijska naselja — izrazito depopulacijska naselja. Očito je to posljedica snažnog ruralnog ekzodusa i njegova selektivnog karaktera!

Tablica 5

Udio (%) nepismenih u stanovništvu starom 10 i više godina u određenim skupinama naselja Hrvatske 1981. godine

Skupina naselja*	Udio (%) nepismenih
	1
»Gradska« naselja	2,3
»Ostala« naselja	8,8
Depopulacijska naselja	10,2
Izrazito depopulacijska naselja	13,8
Hrvatska (ukupno)	5,6

* »Gradskim« naseljima po popisu 1981. razumijevaju se ona naselja koja su kao takva proglašena u Službenom glasniku, ima ih 214; »ostala« čine ostatak u naseljskom skupu, dakle 6434 naselja i uvjetno ih možemo nazvat »neurbana«; za depopulacijska i izrazito depopulacijska naselja vidi bilješku 8.

Izvor: Za depopulacijska i izrazito depopulacijska naselja Popis stanovništva 1981, tabele po naseljima (1-1-5), RZŠ SRH Zagreb, 1982; za ostale kategorije i Hrvatsku ukupno — Dokumentacija 501, RZŠ SRH, 1982:71

Nadalje, pokazalo se da je u depopulacijskim naseljima, a posebice u izrazito depopulacijskim, struktura stanovništva po školskoj spremi osjetno nepovoljnija nego u »ostalim« (neurbanim) naseljima, a značajno u odnosu na ukupnu populaciju Hrvatske. Budući da je danas osmorazredna osnovna škola obvezna, bilo je zanimljivo doznati koliki udio stanovništva nema ni tu razinu školovanosti, a koliki je udio onih koji imaju višu školsku spremu od osnovne (tablica 6). Činjenica da taj pokazatelj dosta ovisi o dobnoj pa i o spolnoj strukturi stanovništva, u ovom slučaju nije nedostatak. Naprotiv, preko te dihotomije u školovanosti odražavaju se i ostale sociodemografske implikacije depopulacije.

Fizionomske (pejzažne) promjene. Raširenost degradiranoga kulturnog pejzaža, zapuštenih obradivih površina, napuštenih i ruševnih kuća, škola, zajedničkih domova itd., fizionomski (vanjski) su odraz složenih demogeografskih i društveno-gospodarskih procesa. Ubrzanom i stihijnom deagrarizacijom, deruralizacijom i urbanizacijom grubo je narušen stoljećima izgrađivani odnos čovjeka prema poljoprivrednom zemljištu i ruralnom pejzažu uopće.

Tako je u razdoblju 1959-1979. poljoprivredna površina u Hrvatskoj smanjena za 87.000 hektara (2,6% od ukupne polj. površine, ili više od teritorija općine Đakovo /833 km²/), a pogoršava se i struktura korištenja poljoprivrednog zemljišta (prema: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1960:356 i SGJ-1980:471). Podaci o obradivom zemljištu u vlasništvu individualnog sektora (1 584 790 ha 1981.) pokazuju da čak 108.000 ha (ili 6,4%; u ovaj broj nije uračunat ugar) poljoprivredni sektor na koristi (prema: Općinski izvještaji o prinosima i urodima za 1981, Odjel statistike poljoprivrede i šumarstva RZŠ SRH, Zagreb). Udio napuštenih polja (»socijalni ugar«) u ukupnim obradivim površinama individualnog sektora kreće se po općinama i do 78% (općina Vrgorac). Pokazalo se da je u krajevima jače pogođenim depopulacijom veći i udio napuštenih polja (iako ima i odstupanja od pravila tamo gdje je veća »glad« za zemljom, npr. u općinama Ozalj, Buje itd.). U primorskim krajevima slike su napuštenih polja i

Tablica 6

Neki pokazatelji strukture školske spreme stanovništva starog 15 i više godina u određenim skupinama naselja Hrvatske 1981.

u %

Skupina naselja	Stanovništvo staro 15 i više god.		
	školska sprema		stupanj školovanosti**
	niža od osnovne*	viša od osnovne	
	1	2	3
»Gradska« naselja	29,7	50,8	9,03
»Ostala« naselja	61,4	18,2	5,96
Depopulacijska naselja	66,4	14,3	5,60
Izrazito depopulacijska naselja	70,4	12,6	5,26
Hrvatska (ukupno)	45,4	34,6	7,50

Napomena: vidi bilješku uz tablicu 5.

* Obuhvaća i kategoriju »bez osnovne škole«.

** To je uvjetno rečeno stupanj školovanosti, a predstavlja prosječnu školovanost populacije izraženu u godinama (izračunavamo je kao aritmetičku sredinu).

Izvor: Za depopulacijska i izrazito depopulacijska naselja Popis stanovništva 1981, tabele po naseljima (1-1-4), Zagreb, RZS SRH, 1982; za ostale kategorije i Hrvatsku ukupno — Dokumentacija 501, RZS SRH, 1982:56.

najdojmljivije. Naime, riječ je uglavnom o »antropogenim« tlima koja su, zbog ruralnog eksodusa i permanentnog manjka radne snage, među prvima prepuštena prirodnim faktorima, prije svega snažnoj eroziji. Stvara se tako svojevrsni **depopulacijski krajolik** kojeg obilježavaju tek tragovi kultiviranog zemljišta, oranice, vinogradi i voćnjaci zarasli u korov, kuće koje jedva odoljevaju zubu vremena, blatnjava i neuredna dvorišta, trule i porušene ograde. To je krajolik u kojem prevladavaju znakovi »gašenja ognjišta«.

U »stvaranju« opisanog krajolika značajnu ulogu imaju i napušteni stambeni i gospodarski objekti, škole, zadružni domovi, crkve i sl. Napuštene kuće vrlo brzo propadaju (uglavnom su stare i građene od trošnog materijala) i postaju nijemi svjedoci burnih društvenih i demografskih procesa. Prema podacima popisa stanovništva 1981. bilo je u Hrvatskoj 16.783 napuštena stana za stalno stanovanje (1,2% svih stanova), ukupno 792.358 m² stambenog prostora (0,9% ukupne stambene površine) (tablica 7). Razumije se da ta pojava nije ravnomjerno prostorno razmještena. To je, naime, rijetkost u većim gradovima, a po logici stvari valja je vezati uz eksodusne i depopulacijske krajeve.

Tablica 7

Udio (%) napuštenih stanova za stalno stanovanje u ukupnom stambenom fondu Hrvatske, depopulacijskih i izrazito depopulacijskih naselja 1981.

Skupina naselja	Napušteni stanovi*:	
	udio (%) u ukupnom broju stanova	udio (%) u ukupnoj površini stanova
	1	2
Hrvatska — ukupno	1,2	0,9
Depopulacijska naselja	2,3	1,8
Izrazito depopulacijska naselja	10,1	9,7

* Budući da je u depopulacijskim skupinama uglavnom riječ o seoskim naseljima, možemo govoriti napuštenim kućama

Izvor: Popis stanovništva 1981, Domaćinstva i stanovi, tabele po naseljima (3-1-1); za Hrvatsku ukupno tab. 3-1-1; Zagreb, RZS SRH, 1982.

Zapažamo jasnu vezu između depopulacije (odnosno njezina intenziteta) i udjela (%) napuštenih stanova u ukupnome stambenom fondu određene skupine naselja. No, valja istaći da bi udio napuštenih stanova (kuća) u depopulacijskim naseljima, a posebice u izrazito depopulacijskim, bio osjetno veći da u mnogim primorskim i brdsko-planinskim naseljima napuštene kuće nisu pretvarane u kuće za odmor i rekreaciju.

Fizionomiji depopulacijskog krajolika svakako pridonose i mnoge zatvorene škole. U Hrvatskoj je od školske godine 1953/54. (tada su radile 3.544 osnovne škole) do 1988/89 prestalo raditi 898 osnovnih škola (4-razrednih, 6-razrednih i 8-razrednih) ili 25,3% od broja početkom razmatranog razdoblja (prema: za 1953/54. Statistički godišnjak NRH 1955:493; za 1988/89 interna dokumentacija Odjela statistike obrazovanja RZS SRH, Zagreb). Među školama koje su radile školske godine 1987/88 (ukupno 2 673 »u funkciji«) čak je 853 (ili 31,9%) imalo do 20 učenika! Imajući to u vidu, kao i činjenicu da se u Hrvatskoj godišnje otvori jedna do dvije škole (naravno, u demografski mlađim zajednicama kao što su nova naselja u gradovima), možemo zaključiti da će se predočeni trend zatvaranja škola nastaviti. Rekli smo da su napuštene kuće, škole i drugi objekti vanjski odraz složenih društvenih i demografskih procesa. No, u slučaju škola valja imati u vidu još jedan specifičan i značajan »unutrašnji« efekt. »Ugasla« škola, naime, znači i da je selo ostalo bez učitelja, bez ljudi koji nisu samo učili djecu »čitati i pisati« (učiti se može i u nekoj centralnoj školi u bližem ili daljem naselju), već su bili inicijatori i nosioci novoga i naprednog, posebice u zametnutim i siromašnijim krajevima.

4. ocjena procesa (umjesto zaključka)

Teorijski gledano, pri pokušaju ocjenjivanja procesa depopulacije valja voditi računa o specifičnostima svakoga depopulacijskog područja ili naselja; o brojnosti stanovništva i njegovoj strukturi, stupnju i tipu ekonomskog razvoja, sigurnosno-obrambenom aspektu itd. Nužno je pritom imati na umu prostorni aspekt procesa i njegova kvantitativna obilježja. Ovdje se nameće potreba za ocjenu implikacija i posljedica depopulacije u Hrvatskoj u cjelini. Traži se, dakle, odgovor na pitanje: Je li depopulacija u Hrvatskoj pozitivan ili negativan proces?

Uvažavajući teorijske spoznaje i relevantne činjenice, u traženju odgovora na prethodno pitanje polazimo od temeljnog stanovišta po kojem svako smanjenje broja stanovnika ne smatramo negativnom pojavom, već prije svega takav gubitak populacije koji, uglavnom izazvan emigracijom, generira mnoštvo nepovoljnosti i strukturne poremećaje i tako ugrožava razvoj pogođenog naselja, regije ili zemlje u cjelini.

Postojeće teorijske spoznaje o deagrarizaciji, industrijalizaciji, urbanizaciji, migraciji (dakle, o procesima koji su izazvali ili pratili depopulaciju), govore da je uglavnom riječ o pozitivnim procesima. Smatra se prirodnim (dakle i pozitivnim) da stanovništvo agrarno prenapućenih i niskoproduktivnih krajeva seli u razvijenije industrijske i urbane centre (i zone), u kojima su povoljniji uvjeti života i rada. No, minimiziranje seljaštva osim što smanjuje agrarni pritisak, ima društveno opravdanje i zbog činjenice da je praćeno okrupnjavanjem posjeda i povećanjem proizvodnje (usp. Mendras H., 1986:21).

U Hrvatskoj eventualna pozitivnost depopulacije proizlazi iz činjenice da se nasljeđena naseljska struktura (golem broj uglavnom ruralnih naselja na relativno malom prostoru) nije mogla održati u novim uvjetima, odnosno nije bila povoljna sa gledišta organiziranja društvenoga i kulturnog života. U izvjesnom broju naselja, zbog manjka prirodnih resusa ili zbog prometne izoliranosti, bilo je gotovo nemoguće stvoriti suvremene životne uvjete (a ni ideološkim planovima to nije odgovaralo). Takva sela ostala su po strani, izolirana, prepuštena sama sebi. Iseljavanje iz tih sela, od kojih su mnoga nastala iz nužde ili kao odraz nekoćnje potrebe (npr. karaulska, krajiška i sl.), prirodan je proces koji u

biti ima nedvojbenu društvenu opravdanost. No spoznaja o intenzitetu, rasprostranjenosti i drugim značajkama depopulacije u Hrvatskoj sprečavaju nas da, unatoč nekim pozitivnim efektima, tom procesu damo pozitivnu ocjenu. Naprotiv!

Ono što su deagrarizacija i deruralizacija implicirale u razvijenim zemljama — profesionalizaciju poljoprivrede — u nas je gotovo u potpunosti izostalo. Klasično seljaštvo žrtvovano je a da ga, barem u proizvodnoj domeni, nisu supstituirali progresivni poljoprivrednici. Tako je stvorena u nas neka vrsta poluseljaštva na »parcelnoj« poljoprivredi (usp. Štambuk M., 1988:28). Selo i agrar propadaju u svim hrvatskim regijama i u tome je negativnost demografskog praznjenja.

Negativne značajke depopulacije u Hrvatskoj proizlaze i iz činjenice što je u prostornom prerasjedaanju stanovništva došlo do »preskakanja« malih i srednjih centralnih naselja, a do »uskakanja« u velike gradove. To je negativno odjeknulo u iskorištavanju prirodnih resursa i proizvodnih potencijala čitavih regija. Do temelja je, dakle, uzdrman ravnomjerniji prostorni razmještaj stanovništva što je nepovoljno utjecalo na društveno-gospodarski razvoj zajednice.

Činjenica da je snažna depopulacija rurisa generirana uglavnom odljevom mladih u gradove (usp. Nejašmić I., 1988), kamo je premješteno i težište bioreprodukcije, ima značajnog negativnog utjecaja na samoobnavljanje stanovništva Republike; a nedovoljno samoobnavljanje bez dvojbe je, najveća opasnost za neku populaciju. Prema tome, niti s tog aspekta depopulacija u Hrvatskoj nije društveno opravdan proces.

Eksodus je odnio mlađe i obrazovanije naraštaje. U mnogim krajevima prevladava ostarjelo stanovništvo, nesklono inovacijama, pa se tako slabije koriste i veći postojeći privredni i neprivredni kapaciteti, a dovodi se u pitanje i opravdanost potencijalnih investicija. Tu društvo višestruko gubi, te i stoga depopulacija u Hrvatskoj ima nepovoljnu ocjenu.

Jaka depopulacija, svojevrsna demografska hemoragija, u mnogim je naseljima izazvala stanje »polunapuštenosti« sa žalosnim posljedicama za preostalo, uglavnom ostarjelo stanovništvo. Unatoč opravdanosti gašenja mnogih naselja, nesreća je u tome što odumiranje traje dugo, a to za žitelje prepuštene same sebi uglavnom znači život u oskudici i samoći. S općeljudskog i civilizacijskog aspekta takvo stanje je nedopustivo.

Konačno, nameće se apodiktčan zaključak da **depopulacija u Hrvatskoj ima značajke općedruštveno štetnog procesa.**

Pređocene značajke depopulacije u Hrvatskoj nedvojbeno pokazuju da je proces prešao put od **posljedice do činioca** društveno-gospodarskog razvoja. Uslijed emigracije i negativne selekcije stanovništva pogoršane su biološke i obrazovne strukture, tako da u depopulacijskim naseljima ostaje malobrojno stanovništvo koje postaje ograničavajući činilac daljnjeg razvoja. Depopulacijski krajevi sve više zaostaju, i to više nije samo posljedica neadekvatne društvene pažnje (centralnog upravljanja i planiranja), već **objektivni nedostatak** tih mahom slabije razvijenih krajeva Republike.

literatura

CRKVENČIĆ, Ivan (1962). Primjeri kvantitativnog utvrđivanja migracija stanovnika Hrvatske za posljednjih sto godina, u: Zbornik VI kongresa geografa, Ljubljana, Savez Geografskih društava FNRJ, str. 333-343.

***Društvene promjene u selu (grupa autora) (1974). Beograd-Zagreb (Biblioteka sociologije sela).

FRIGANOVIĆ, Mladen (1975). Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, Zagreb, br. 1-2, str. 32-49.

FRIGANOVIĆ, Mladen (1980). Neke mjere raspršenosti promjene broja stanovnika u općinama i općinskim središtima SR Hrvatske 1948-1971. *Spomen zbornik o 30. obljetnici Geografskog društva Hrvatske*, Zagreb, str. 83-97.

GELO, Jakov (1987). *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus.

***Geografija SR Hrvatske (1975). Zagreb: Školska knjiga, knjiga 1-6.

KORENČIĆ, Mirko (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. Zagreb: JAZU (Djela JAZU, knj. 54).

LIVADA, Svetozar (1985). *Gradovi bez sela, Pogledi*, Split, br. 4, str. 73-84.

MENDRAS, Henri (1986). *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb: Globus.

NEJAŠMIĆ, Ivica (1988). Migracijski saldo stanovništva seoskih naselja SR Hrvatske 1961-1981, *Migracijske teme*, Zagreb, br. 3, str. 311-330.

PULJIZ, Vlado (1977). *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a (Biblioteka sociologije sela, knj. 5).

ROKNIĆ, Verica; LAJIĆ, Ivan (1983). Depopulacijski prostori SR Hrvatske, *Sociologija sela*, Zagreb, br. 79-81, str. 83-100.

****Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi SR Hrvatske* (grupa autora)(1984). Zagreb: Rep. komitet za poljoprivredu i šumarstvo i IDIS.

ŠTAMBUK, Maja (1988). Društveni razvoj i selo, *Sociologija sela*, Zagreb, br. 79-81, str. 25-37.

WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica (1985). Specifičnost razvoja stanovništva SR Hrvatske, *Radovi zavoda za ekonomska istraživanja JAZU*, Zagreb, sv. 11, str. 1-43.

Basic characteristics of depopulation in Croatia in the period 1953—1981

Summary

The author analyzes depopulation in Croatia in the period 1953—1981, giving a regional presentation and the more important implications of the process. It was shown that depopulation has spread to 5,476 settlements (82.4% of all the settlements, 44.4% of the average of inhabitants and 79.9% of the area of Croatia). The number of inhabitants in the depopulated group of settlements decreased by 29.4% and in 1981 was 1,566,406. This means that only 34.0% of the total population lived in 82.4% of the settlements. Depopulation has spread to most of the settlements in all the macroregions, and the process is the most widespread and pronounced in Highland Croatia and the Northern Croatian Littoral. Population decrease characterises 88.5% of the rural settlements: depopulation is the ruling demographic trend in the rural settlements of all the communes. Pronounced exodus (50% and more) exists in as many as 1,140 settlements (17.1% of the total number), and there are most such settlements in Highland Croatia (35.4% of the total number of settlements). Settlements with pronounced depopulation are almost as a rule located in the outlying parts of communes. The conclusion is that depopulation is very strong in Croatia, both in spatially and in intensity.

This corresponds to the fact that important accompanying processes of depopulation have also been found. There is a marked sexual unbalance in depopulated settlements is comparison to the general population, the age structure and educational level are more unfavourable. The external reflection of these complex demographic and socio-economic processes is the landscape of depopulation which shows signs that »hearths are dying out«.

Основные характеристики депопуляции в Хорватии в период 1953—1981 гг.

Резюме

Автором рассмотрен вопрос депопуляции в Хорватии в период 1953—1981 гг. с учетом региональных особенностей и значительной импликацией этого процесса. Демографическим снижением численности населения охвачено 5 476 поселений (82,4% всех поселений); 44,4% среднего числа населения и 79,9% площади Хорватии). Численность населения в группах в которых наблюдались значительные перемещения снизилась на 29,4% и в 1981 году составляла 1,566,406. Другими словами, в 82,4% поселений проживает лишь только 34,0% общего населения! Результаты подтвердили, что депопуляцией охвачена главная доля населения в макрорегионах а распространенность и глубина процесса более интеисивны в Горной Хорватии и в Северном хорватском приморье. Среди крестьянских поселений в 88,5% случаев обнаружено снижение численности населения при чем депопуляция является доминирующим видом демографического развития крестьянских поселений во всех общинах. Самый сильный отлив (более 50%) охватил даже 1 140 поселений (17,1% общей численности), а самая высокая доля таких поселений находится в Горной Хорватии (35,4% общего числа населения). В случае поселений с более сильной депопуляцией населения почти как правило, эти населения расположены на периферии общин. В заключении автор утверждает, что в Хорватии отмечается чрезмерно сильный процесс депопуляции а именно в пространственной и »глубинной« компонентах. В связи с этим и данные о значительных импликациях (сопровождающих процессов) депопуляции. В поселениях, охваченных процессом

Finally, the author concludes that depopulation in Croatia has all the essential features of a socially demaging process.

● депопуляции выражена несбалансированность полового населения по отношению к общему, и исключительно неблагоприятная возрастная структура и уровень образования. Физиономическое (внешнее) отражение сложных демографических и общественно-хозяйственных процессов указывает на специфическую картину процесса депопуляции в котором доминируют признаки «затухания очага». В заключении, автор утверждает, что процесс депопуляции в Хорватии отличается своим общественным вредительским характером ●